

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы араб-парсы сөздерінің орны

Е.Қ. Қасабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: enlik78@rambler.ru

Түйін. Мақалада араб-парсы тілдерінен енген сөздер жеке-жеке тақырыптармен беріліп, қарастырылған.

Кіріме сөздер, яғни шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздер кез келген тілдің лексикасында өмір сүреді. Кез келген тіл өзінің негізгі сөздік қоры мен кіріме сөздер құрамынан тұрады. Сөздік құрамына басқа тілден сөз енген тіл жоқ деп айта алмаймыз. Дүние жүзіндегі өмір сүріп жатқан түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, сөздер бір тілден екінші тілге ауысады. Әр тілдегі кіріме сөздердің көптігі немесе аздығы тарихи жағдайлармен байланысты. Парсы тілінің лексикасында араб тілінен енген сөздер көптеп табылса, ағылшын тілінде роман тілдерінен енген сөздер өте көп. Оған мысал ретінде мынадай статистикалық санды бере аламыз. Ағылшын тіліндегі таза ағылшын сөздері 30%-ды құрайды [1, 207-208]. Болгар тілінде түрік тілінен енген сөздер өте көп кездеседі.

Кез келген тілді алсақ, сол тілдің құрамы төл сөздер мен кіріме сөздерден тұратыны бәрімізге мәлім. Себебі кез келген тілге сол елдегі тарихи оқиғалар өз ықпалын тигізбей қоймайды. Түрлі елдердің өзара экономикалық қарым-қатынастарына байланысты, заман талабына байланысты, ғылым мен техниканың дамуына байланысты жаңа сөздер мен жаңа сөз тіркестері пайда болып, сөздік құрам үнемі толығып отырады. Осы себепті сөздік құрамы таза төл сөздерден тұратын ешқандай тіл болуы мүмкін емес жағдай [2, 12].

Әлемдегі басқа тілдер сияқты қазақ тілінің сөздік құрамы екі бөліктен тұрады. Біріншісі төл сөздер болса, екіншісі шет тілдерден енген кіріме сөздер. Қазақтың төл сөздеріне төмендегідей ұғымдарды білдіретін сөздер жатады: туған-туыстық қатынастарды білдіруші сөздер: ата,

қыз, аға, нағашы, бажа, т.б. сөздер; адам денесінің мүшелері: көз, тізе, иық, омыртқа, тырнақ, т.б. сөздер; аң құстардың аттары: арыстан, қозы, лақ, қарлығаш, т.б. сөздер; жәндіктердің атаулары: шегіртке, қырықаяқ, жылан, құмырсқа, т.б. сөздер; егіншілік пен бау-бақшаға қатысты сөздер: бидай, өрік, қауын, тары, алма, т.б. сөздер; пайдалы қазбаларға қатысты сөздер: темір, күміс, қорғасын, шойын, т.б. сөздер; тұрмысқа пайдаланатын бұйымдардың атаулары: ыдыс аяқ, шөміш, есік, т.б. сөздер; сапа мен хал-ахуалды білдіретін сөздер: көк, сары, қызыл, жақсы, жаман, ерте, т.б. сөздер; сан есімдер: тоғыз, мың, жетпіс бес, т.б. сөздер; есімдіктер: сен, біз, ол т.б. сөздер; етістіктер: сөйлеу, айту, жүру, т.б. сөздер. Бұл келтірілген сөздердің көпшілігі түркі тілдеріне ортақ сөздер.

Сонымен, қазақ тілінің сөздік құрамын құрайтын кіріме сөздерге толығырақ тоқтала кетсек, Орталық Азия мен Византияны мекендеген түркітілдес ру-тайпалардың көптеген шапқыншылықтарға ұшырағандығы мәлім. Алдымен Александр Македонскийдің жорығы бұл тайпалардың тілі мен мәдениетіне едәуір әсерін тигізді.

Арабтар жаулап алған мекендеріне өз тілдері мен мәдениетімен қатар, діндерін күшпен енгізіп отырды. Халифат құрып, тұрғылықты ру-тайпалардың жазу-сызуын жойып, кітаптарын өртеді. Міне, осындай тарихи оқиғалар тілдің сөз құрамының өзгеруіне себепші болды. Б.з. XIII ғасырдың басында Орталық Азияны мекендеген ру-тайпаларға да монғол шапқыншылығы оңай тимеді. Шапқыншылар тек мәдениетін ғана енгізіп қоймай, ассимиляцияға ұшырап, жергілікті ру-тайпаларға сіңісіп кетті [3,48].

Мұндай шапқыншылықтардың әсері алдымен тілдің сөздік құрамын өзгертуге үлкен әсерін тигізді. Мысалы, монғол тілінен енген: найзағай, ой, құнан, марал, т.б. сөздер.

Ең қызығы, қазақ тілінің сөздік құрамынан қытай сөздерін де кездестіруге болады, мысалы: заң, қытайша янь, лағман, қытайша латяормянь, ұн, қытайша мянь, мәнті, қытайша маньгау, т.б. сөздер.

Қазақстанның б.з. XVIII-XIX ғ. Ресей империясы құрамына өз еркімен енуі екі ел арасындағы мәдениеттің, тілдің араласуына үлкен әсерін тигізді. Осы тарихи кезеңдерде тек орыс тілінен енген кірме сөздерді қабылдап қана қоймай, орыс тілі арқылы басқа тілдерден де ғылым мен мәдениетке, саясатқа, экономикаға қатысты терминдерді енгіздік.

Қазақ тіліне енген кірме сөздердің арасындағы ең үлкен орын алатын араб-парсы сөздері. Басқа түркі тілдермен салыстырғанда қазақ тілінде араб-парсы тілдерінен енген сөздер саны аз. Оны В.В. Радлов былай деп жазады: «Қазақтардың тілі исламды ірітіп-шірітетін кері ықпалдан аман қалды әрі ол өзінің түркі сипатын сақтап алды. Рас, оның құрамына бұл тілге жат кейбір сөздер еніп кетті, бірақ олар өзге түркі мұсылмандарының тіліндегідей дербестігін сақтап қалған жоқ, қайта бұл сөздер қазақ тілінің дыбыстық заңдарына бағынып, сол арқылы толық халықтың игілігіне айналды».

Соның ішіндегі араб тілінің қазақ әдеби тіліндегі алатын орнына келер болсақ, кейбір дыбысталу тұлғасын жоғалтқан, қазақыланған араб сөздерін араб тілінің мамандарының өзі де білмей қалуы әбден мүмкін. Мысалы: зейін, пайым, әлек, құлық, алқым, т.б. сөздер.

Қазақ тіліне енген араб кірме сөздерін төмендегі бірнеше тақырыпқа бөліп зерттеуге болады: а) діни сөздер: Алла, Құран, аят, сүре, тәпсір, күрсі, т.б. сөздер; ә) оқу-білімге қатысты сөздер: ғылым, ілім, дәріс, әліпби, хат, т.б. сөздер; б) адамның рухани жағдайын білдіретін сөздер: мәшһүр, мәжнүн, әзиз, зағип, т.б. сөздер; в) абстракті мағынада қолданылатын сөздер: зейін, пайым, сабыр, рух, ниет, т.б. сөздер; қолданыстағы заттар атауы: аса, дабыл, халат, т.б. сөздер. Осы тақырыптық топтардың ішіндегі сөздер екі халықтық әдеби байланысының, рухани жазба дүниелері арқылы келгенін айта аламыз.

Араб мәдениеті, оның ішінде Шығыстың

көркем әдебиеті қазақ жеріне көптеген шығыстық образдарды әкелді. Сонымен қатар араб және шығыс ақын-жазушыларына еліктеп жыр шумақтарын жазған ақын-жазушыларымыз да аз емес. Алыстан мысал іздемей-ақ ұлы Абай атамиздың өлеңдерінен мұндай элементтерді көре аламыз. Ақын-жазушыларымыздың еңбектерінен образды сөз тіркестерін байқауымызға болады. Мысалы: лебі шекер, ақыл көзі, ғашықтың оты, ғашықтық мехнаты, т.б. сөздер. Сонымен қатар қазақ әдебиетіне тек қана образдар емес, шығыстық сюжеттер келді деп айта аламыз. Осы шығыстық сюжеттерге еліктеп неше қисса дастандар мен махаббат жырлары, ертегілер жазылды. Мысалы: қазақ әдебиетінде сұлу қыздың портретін жасау үшін шығыстың дәстүрлі метафоралары қолданылады:

Бірің меруерт, бірің маржан,

Тізіліп тұр, жар-жар.

Бірің гауһар, бірің жақұт,

Жарасып тұр жар-жар.

(А. Сабалыұлы, «Таһир-Зуһра») [5, 44-47]

Араб тілінен енген сөздер қазақ тілінің даму тарихында айтарлықтай рөлі бар сөздер деп айта аламыз. Қазіргі заман талабына сай сөздерді аударуға да үлкен септігін тигізіп келеді.

Араб және парсы елдері де өзгелер тәрізді ғасырлар бойы алыс-жақын көрші мемлекеттермен экономикалық саяси, мәдени, қарым-қатынас жасап келеді. Тіпті бұл екі тілдің өзі аралас-құралас деп айтсақ та болады. Мысалы: парсы тілінің сөздік құрамының жартысы араб сөздері. Ал парсы лексикасының баюына әзірбайжан, түрік тілдері зор үлесін қосқан.

Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, дегенмен де қазіргі заман талабына сай ғылым мен техниканың даму кезеңінде, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруда біршама қиындықтарды осы араб-парсы тілінен енген қазақыланған сөздердің көмегімен шешуге болады.

Сонымен, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер қазіргі қазақ тілінің активті лексикасының шамамен 15%-ын, пассивті лексикасының шамамен 7%-ын құрайды. Ислам дінінің тікелей ықпалына ұшырамауының, араб парсы лексикасының аздығына, ұлан-ғайыр қазақ даласының көшпелі тұрмысы мен қалаларға қоныстанбауы себепші болды деп Л.З. Рүстемовтің пайымымен аяқтаймыз [6, 23].

Әдебиеттер

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – Москва, 1959.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1993.
3. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, 1982.
4. Петрушевский П.П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219-1224 гг. – Москва, 1977.
5. Жұбатова Б.Н. Қазақ әдеби тіліндегі араб кірме сөздерінің алатын ролі // ҚазҰУ хабаршысы, шығыстану сериясы. – № 2. – 2005.
6. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, 1982.

Е.К. Касабекова

Роль арабо-персидских слов в словарном составе казахского языка

В статье рассматриваются заимствованные слова с арабско-персидских языков по отдельным тематикам.

Y.K. Kassabekova

The role of arabian and persian words in kazakh lexicology

The author explores the role of loan words from the Arabian and the Persian languages on separate themes.